

2. SZEMANTIKA VAGY PRAGMATIKA?

2.1. A megnyilatkozás fogalma

A formális szemantika alapegysége a kijelentés (a propozíció), a grammatikáé (és a strukturális szemantikáé) a mondat. A mondat éppúgy absztrakt kategória, mint a kijelentés. Beszédben, írásban nem mondatokat hozunk létre, hanem **megnyilatkozásokat** (ang. 'utterance'). A megnyilatkozás terminus, éppúgy, mint angol megfelelője, kétértelmű. Jelentheti a megnyilatkozás folyamatát vagy annak eredményét. Ha a megnyilatkozást folyamatként értelmezzük, akkor ezzel egy sajátos nyelvi viselkedésre vagy tevékenységre utalunk. Ha viszont a megnyilatkozás-fogalommal egy produktumot jelölünk, akkor a nyelvi cselekvés fizikai eredményéről van szó. A két jelentés közötti összefüggés nem magától értetődő. A megnyilatkozás mint tevékenység az ún. **beszédaktusokkal** (beszédtettekkel, a beszéd-cselekvéssel) hozható kapcsolatba. A beszédaktusok többek között kifejezhetnek állítást, kérdést, felszólítást, óhajt, ígéretet, fenyegetést, sok esetben a megnyilatkozásnak megfelelő mondat formájától és jelentésétől függetlenül. Mármost könnyű belátni, hogy ugyanaz a beszédaktus többféle mondatdal is kifejezhető. Tekintsük például az alábbi megnyilatkozásokat:

- (1) a/ Tegnap Párizsból megérkezett a barátom.
- b/ A barátom tegnap megérkezett Párizsból.
- c/ Tegnap megérkezett a barátom Párizsból.

Mindhárom mondat ugyanazt a kijelentést fejezi ki, tehát azonosak az igazságfeltételei. Ha ezeket a mondatokat megnyilatkozásokként használjuk, akkor velük ugyanazt az állítást fogalmazzuk meg. Másrészt ugyanazzal a mondatdal többféle (potenciálisan végtelen számú különböző) állítást fogalmazhatunk meg. Például:

- (2) A barátom vár rám.

Ez a mondat minden beszédhelyzetben más állítást fogalmazhat meg attól függően, hogy ki a beszélő, ki a beszélő barátja, és mikor hangzik el a megnyilatkozás. Más szóval ugyanazzal a mondatdal számtalan megnyilatkozás hozható létre.

Hasonlóan különbség tehető a megnyilatkozás mint folyamat (a beszédaktus) és a megnyilatkozás eredménye között. Tegyük fel például, hogy két beszélő az alábbi megnyilatkozást hozza létre:

(3) A szülők szeretete nem ismer határt.

A két beszélő nyilvánvalóan ugyanazt a hangsort ejtette ki, ugyanazt a megnyilatkozást hozta létre. A (3) alatti megnyilatkozás azonban kétértelmű: 'A szülőknek gyermekeik iránti szeretete nem ismer határt', ill. 'A gyermekeknek a szülők iránti szeretete nem ismer határt' a két lehetséges értelmezés. A (3) megnyilatkozás tehát két különböző állítást fogalmaz meg, s ezért nincs kizárva, hogy az egyik beszélő az első értelemben, a másik beszélő a második értelemben használta a mondatot, más szóval két különböző beszédaktust hajtott végre.

A (3) megnyilatkozás két különböző szerkezetet rejt magában, ami úgy is értelmezhető, hogy két különböző mondattal van dolgunk. Ebből következik, hogy két különböző mondat ugyanazzal a megnyilatkozással jeleníthető meg.

A következőkben a megnyilatkozás fogalmát eredményként fogjuk értelmezni.

Mielőtt továbbmennénk, még egy fontos megkülönböztetésről kell szólnunk. Különbséget kell ugyanis tennünk megnyilatkozás-típus és megnyilatkozás-példány között. A (4) megnyilatkozás-típussal számos változatban találkozhatunk.

(4) Az öregség sajnos nem gyógyítható.

A (4) megnyilatkozást sok beszélő használhatja a legkülönbözőbb beszédhelyzetben, sokféle ejtési változatban, minden egyes megnyilatkozás (megnyilatkozás-példány) azonban ugyanazt a megnyilatkozás-típust jeleníti meg. A megnyilatkozás mint produktum tehát vizsgálható megnyilatkozás-típusként vagy megnyilatkozás-példányként. A következőkben a megnyilatkozás terminust mindig megnyilatkozás-típus értelemben fogjuk használni.

A mondat és a megnyilatkozás között nemcsak abban az értelemben van különbség, hogy ugyanazzal a mondattal több megnyilatkozás hozható létre, és hogy különböző mondatok ugyanazt a megnyilatkozást eredményezhetik, hanem abban az értelemben is, hogy nem minden megnyilatkozás hozható mondattal kapcsolatba. Ide tartoznak a hagyományos nyelvtanokból ismert ún. tagolatlan mondatok vagy szómondatok. Ilyenek az indulatszók (*Óh!*, *Jaj!*), továbbá a megszólítások (*Péter!*, *Gyerekek!*). Ezek a megnyilatkozások nem felelnek meg mondatnak, mivel a mondat-

nak mindig strukturálisan megformálnak kell lennie. (A mondatdefiníciók problémájára itt nem térhetünk ki, annyit kívánunk csak megjegyezni, hogy a mondat fogalma csak grammatikaelméleti keretben határozható meg. A technikai részletek mellőzésével azt mondhatjuk, hogy a mondat a grammatika szabályainak megfelelően szerkesztett szósor.) A megnyilatkozásoknak egy másik fajtája mondatokkal a beszédelőzmény vagy a beszédhelyzet alapján hozható kapcsolatba. Az *Ott jön!* megnyilatkozásnak megfelelő mondat a beszédhelyzet alapján könnyen rekonstruálható, pl. *Ott jön Péter!* Ugyanez vonatkozik a beszédelőzményre is: *Megtanultad a francialeckédet?* – *Meg(tanultam a francialeckémet).*

A megnyilatkozások értelmezésekor kétféle ismeretre támaszkodunk. Az egyik a **világismeret**, amely magában foglalja a világ dolgaira vonatkozó mindennapi ismereteinket, a másik a különböző beszédhelyzetekre (amely tartalmazza a beszélő és a hallgató közötti viszonyra, a beszéd helyére és idejére vonatkozó tudnivalókat) és a kommunikáció általános elveire vonatkozó ismeret, amelyet **kommunikatív ismeretnek** nevezünk. Az előbbire, de nem az utóbbira, már mondatok értelmezésekor is szükségünk van. Tekintsük a következő példákat:

- (5) a/ Péter fát vág.
b/ Anna vágja a tortát.
c/ János füvet vág.
d/ Éva Anna haját vágja.
e/ Zsuzsa a körmét vágja.
f/ Béla hagymát vág.

és a sort még folytathatnánk. Az (5a–f) mondatok mindegyikében a *vág* ige szerepel, de ugyanakkor minden mondatban más-más tevékenységre utal, és sokszor másfajta eszköz használatát tételezi fel: a fát baltával vagy fejszével szoktuk vágni, a tortát késsel, a füvet kaszával, sarlóval vagy fűnyíróval, a haját ollóval vagy hajnyíró géppel, a körmöt körömmollóval, a hagymát késsel. Mármost nemigen mondanánk azt, hogy a 'Péter fát vág' kijelentés igaz abban az esetben, ha azt látjuk, hogy Péter kaszával végez vágó mozdulatokat. Tapasztalatból tudjuk ugyanis, hogy kaszával nem lehet fát vágni. Vagy: az 'Anna vágja a tortát' kijelentést sem tartanánk igaznak akkor, ha Anna, mondjuk, fűnyíróval megy neki a tortának. Más szóval a mondatban megfogalmazott kijelentés igazságfeltételeinek a megfogalmazásakor a világismeretre is szükségünk lehet. Ugyanakkor azonban ahhoz, hogy igazságfeltételeiket meghatározhassuk, nem kell tudnunk azt, hogy a fenti mondatok megnyilatkozásként milyen beszédhelyzetben hangzanak el.

Bizonyos esetekben az igazságfeltételek megfogalmazásához azon-

ban a beszédhelyzetre is szükség lehet. Az alábbi mondatok igazságfeltételeit például nem tudjuk a beszédhelyzet ismerete nélkül meghatározni.

- (6) a/ Ő tegnap velem volt Párizsban.
 b/ Múlt héten találkoztál vele.

Ezekben a mondatokban a beszédhelyzet ismerete nélkül nem tudjuk meghatározni az *ő*, a *tegnap*, a *velem*, a *múlt hét* és a *vele* elemek vonatkozását. A (6a,b) mondatok csak akkor válnak kijelentéssé, ha ezeknek az elemeknek a vonatkozását ismerjük. Ebből következik, hogy igazságfeltételekről is csak ebben az esetben beszélhetünk.

A vonatkozás beszédhelyzetenként változhat, tehát mind (6a)-val, mind pedig (6b)-vel potenciálisan végtelen sok kijelentést fogalmazhatunk meg. Azokat a nyelvi elemeket, amelyeknek a vonatkozása csak a beszédhelyzet ismeretében határozható meg, **deiktikus** vagy **utaló kifejezések**nek nevezzük. Ezek a kifejezések a beszédhelyzet különböző mutatóira utalnak.

Ugyanakkor a (6a,b) mondatok jelentését könnyen körül tudjuk írni: 'a beszélő egy harmadik személlyel a beszédidő előtti napon Párizsban volt', és 'a megszólított személy egy harmadik személlyel találkozott a beszédidő előtti héten'. Ezek a körülírások függetlenek attól, hogy a (6a,b) mondatok adott esetben milyen kijelentéseket fogalmaznak meg. Az említett parafrázisok a szóban forgó mondatok jelentését írják le. Ez azt jelenti, hogy – amennyiben a jelentést nem azonosítjuk az igazságfeltételekkel – a (6a,b) típusú mondatok jelentésének a leírásához nincs szükségünk a beszédhelyzetre.

Ha mindaz, ami igazságfeltételekkel leírható, a szemantikához tartozna, akkor a beszédhelyzetet, ill. a beszédhelyzetre vonatkozó ismereteket is a szemantikához kellene sorolnunk. Ebben az esetben azonban nincs alapvető különbség szemantika és pragmatika között. Mi ezért inkább azt fogjuk mondani, hogy mindaz, ami a jelentésben konvencionális, tehát a nyelvi kifejezések alapján a beszédhelyzet ismerete nélkül előre jelezhető, megjósolható, az a szemantikához tartozik, a jelentésnek az a része viszont, amelyhez a beszédhelyzet ismerete is szükséges, a pragmatikába utalandó. Ennek a részletezésére a későbbiekben még visszatérünk.

2.2. A pragmatika tárgya

A pragmatikának a szemantikától való megkülönböztetése **Charles Morris** nevéhez fűződik. Morris szerint a szintaxis a jelek egymáshoz való viszonyával, a szemantika a jelek jelentésével (a jel jelentése a jel és annak vonatkozása közötti viszony), a pragmatika pedig a jeleknek a jelek hasz-

2. SZEMANTIKA VAGY PRAGMATIKA?

nálóihoz (a beszélőkhöz) való viszonyával foglalkozik. A szemantika és pragmatika morrisi megkülönböztetéséből következik, hogy míg a szemantikai jelentés független a beszélőtől, a pragmatikai jelentés nem az. A szemantika tárgya a mondatjelentés és a mondat összetevőinek jelentése, a pragmatikáé a megnyilatkozások jelentése. A megnyilatkozások mindig beszédhelyzetben hangzanak el, jelentésük kisebb-nagyobb mértékben függ az adott beszédhelyzettől. Egy megnyilatkozás jelentésének meghatározásakor a beszédhelyzeten kívül általában a megnyilatkozás alapjául szolgáló mondat jelentésére is támaszkodunk. A megnyilatkozások jelentésének vizsgálatakor tehát különbséget kell tennünk a szemantika által meghatározott mondatjelentés és a mondatnak megfelelő megnyilatkozás sajátos, csak a beszédhelyzet alapján meghatározható jelentése között. A pragmatika tárgya az utóbbi jelentésfajta vizsgálata.

A morrisi disztinkciókat a fentiek alapján a következőképpen is megfogalmazhatjuk:

- (a) a szintaxis tárgya a forma;
- (b) a szemantika tárgya a forma és a jelentés kapcsolata;
- (c) a pragmatika tárgya a forma, a jelentés és a beszédhelyzet kapcsolata.

A megnyilatkozások sajátos jelentése azonosítható a beszélő kommunikációs szándékát kifejező **kommunikációs jelentéssel**. Emlékeztetünk rá, hogy itt a megnyilatkozás terminust produktum értelemben használjuk, ezért a kommunikációs jelentés nem azonos a beszédaktus-jelentéssel, és nem is tartalmazza az utóbbit. Ugyanúgy, mint a beszédaktus-jelentés esetében, a szemantikai jelentés és a kommunikációs jelentés között általában nincs közvetlen kapcsolat. Egy megnyilatkozással sokféle kommunikációs jelentést fejezhetünk ki, és ugyanaz a kommunikációs jelentés a legkülönbélebb megnyilatkozásokhoz kapcsolódhat. Az alábbi megnyilatkozások például mind felhasználhatók a 'Légy szíves, csukd be az ablakot!' kommunikációs jelentés kifejezésére.

- (7) a/ Fázom.
- b/ Hideg van.
- c/ Azt hiszem, most már nem érezni a dohányfüstöt.
- d/ Nem csuknád be az ablakot?

A 'Fázom' megnyilatkozás ugyanakkor többféle kommunikációs jelentést hordozhat:

- (8) a/ Légy szíves, csukd be az ablakot!
- b/ Légy szíves, fűtsél be!
- c/ Légy szíves, állítsd feljebb a termosztátot!
- d/ Légy szíves, hozzá nekem egy takarót!

A szemantika és a pragmatika közötti egyik lényeges különbség tehát az, hogy míg a szemantikai jelentés egyértelműen meghatározható, a kommunikációs jelentés általában nem egyértelmű.

Egy további fontos különbség a két jelentés között az, hogy a szemantikai jelentést szabályok segítségével írhatjuk le, a pragmatikai jelentés meghatározásakor ezzel szemben a kommunikációt vezérlő elvekre támaszkodunk (a pragmatikában ugyanis nem beszélhetünk szabályokról). Ilyen elv például az udvariasság elve: *Légy udvarias! (Fogalmazz meg mondanivalódat az udvariassági szokásoknak megfelelően!)* Ennek az elvnek az alapján magyarázható az alábbi két megnyilatkozás közötti különbség.

(9) a/ Hol a posta?

b/ Meg tudná mondani, hogy hol van a posta?

A (9a) megnyilatkozás nem használható abban az esetben, ha egy idegentől felvilágosítást kérünk, mégpedig azért nem, mert ezzel vétenénk az udvariassági szabályok ellen.

A szemantika szabályai alapján véve konvencionálisak (azaz a nyelvben kódolt jelentésekben gyökereznek), a pragmatika elvei ezzel szemben nem konvencionálisak, motiváltságuk a kommunikációs célban keresendő. A

(10) Holnap visszaadom a pénzedet.

megnyilatkozás nem pragmatikai szabály alapján (ilyen szabály nincsen) értelmezhető ígéretként, hanem a kommunikációt vezérlő elvek miatt. A hallgató megérti a (10) megnyilatkozás szemantikai jelentését és feltételezi, hogy a beszélő komolyan gondolja azt, amit mond (nem hazudik, nem akarja félrevezetni a hallgatót). A hallgató azt is feltételezi, hogy a beszélő mondanivalója releváns az adott beszédhelyzetben. Ennek alapján következtet arra, hogy a (10) megnyilatkozás ígéretként értelmezendő. A pragmatikai értelmezés tehát mindig közvetett, mivel a hallgató következtetésein alapszik. Minél több lépésből áll a következtetés, annál inkább közvetett az értelmezés.

A pragmatikai jelentés lényegében problémamegoldás eredménye. A beszélő szempontjából ez a következőkből áll: kommunikációs céljának megfelelően meg kell találnia az adott beszédhelyzetben a legalkalmasabb, legmegfelelőbb megnyilatkozást. A hallgató szempontjából pedig lényegében a következőkről van szó: a megnyilatkozás szemantikai jelentése, a beszédhelyzet, továbbá a kommunikációt vezérlő elvek ismeretében a hallgatónak ki kell tudnia következtetni a megnyilatkozás kommunikáci-

2. SZEMANTIKA VAGY PRAGMATIKA?

ós jelentését. A pragmatika egyik fő feladata a beszélő és a hallgató által alkalmazott problémamegoldó stratégiák jellemzése.

A beszélő és a hallgató által követett stratégiákat a 'társalgás logikája' vezérli. A **Paul Grice** nevéhez fűződő elmélet a legbefolyásosabb pragmatikaelméletek közé tartozik. Grice szerint az ideális társalgás bizonyos társalgási maximákhoz igazodik, amivel a beszélő az együttműködési alapelvnek megfelelő célt kívánja elérni. Ez az alapelv így fogalmazható meg: *Hozzájárulásod a társalgáshoz legyen olyan, amelyet a beszédhelyzet (a hely, az idő, a társalgásban résztvevő partner(ek), a társalgás célja stb.) megkövetel.* A társalgási maximák négy nagy osztályba sorolhatók:

(a) A mennyiség maximái:

- (1) Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív (a társalgás pillanatnyi céljai szempontjából).
- (2) Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges.

(b) A minőség maximái:

- (1) Ne mondj olyasmit, amiről úgy hiszed, hogy hamis.
- (2) Ne mondj olyasmit, amire nézve nincs megfelelő bizonyíté-
kod.

(c) A viszony maximája:

Légy releváns!

(d) A mód maximái:

- (1) Kerüld a kifejezés homályosságát.
- (2) Kerüld a kétértelműséget.
- (3) Légy tömör (kerüld a felesleges bőbeszédűséget).
- (4) Légy rendezett.

A következő példák a maximák működését illusztrálják.

Beszédhelyzet: A egy láthatóan megállt kocsival melletti áll, s B közelít hozzá; a következő párbeszédet folytatják:

- (11) A: Kifogyott a benzinem.
B: A sarkon van egy benzinkút.

B megsértene a *Légy releváns!* maximát, ha nem gondolná úgy, hogy a benzinkút nyitva van.

Beszédhelyzet: A egy franciaországi nyaralás útitervét beszél meg B-vel. Mindketten tudják, hogy A szeretne találkozni barátjával, C-vel.

- (12) A: Hol lakik C?
B: Valahol Dél-Franciaországban.

B válasza nem eléggé informatív, de nyilvánvalóan ennyi információ áll csak rendelkezésére, tehát ennél többet nem tud mondani. Ha ugyanis ennél többet mondana, akkor megsértené a minőség maximáját, ti. olyasmit mondana, amire nézve nincs elegendő evidenciája.

Beszédhelyzet: A a Baross tér és a Rákóczi út sarkán áll és B-hez intézi a kérdést.

- (13) A: Mennyi idő alatt érek innen taxival a Keleti pályaudvarhoz?
B: Egy perc alatt.
(14) A: Mennyi idő alatt érek innen taxival a Keleti pályaudvarhoz?
B: Nem érdemes taxiba ülnie, gyalog öt perc alatt odaér.

A (13) társalgás eleget tesz ugyan a mennyiségi maximának, mégsem kooperatív. A (14) társalgásban B nem a mennyiségi maximát követi, hanem a minőségit. B-nek észre kell ugyanis vennie, hogy A a következő helytelen feltételezésből indul ki: az említett helyről taxival lehet a Keleti pályaudvarhoz eljutni. A (13) társalgás azért nem kooperatív, mert B válasza elfogadja ezt a hamis feltételezést és ezért megsérti a minőségi maximát. Ha a mennyiségi és a minőségi maximák között konfliktus lép fel, mindig utóbbinak kell győznie.

A relevancia elve szövegek értelmezésekor is fontos szerepet játszik. Tegyük fel, hogy B nem tudja, hogy egy villa a Rózsadombon igen sokat ér, de tudja, hogy a Jaguár drága autómárka.

- (15) A: Jánosnak Jaguárja van, Péternek pedig villája a Rózsadombon.

B (15)-ből arra következtethet, hogy nemcsak János, hanem Péter is gazdag, hiszen a két tagmondat állításainak másképpen nem lenne semmi közük egymáshoz. Más szóval, a második tagmondat állítása csak akkor lehet releváns, ha A ezzel az állítással Péter gazdagságát akarja hangsúlyozni.

A mód maximái közül a *Légy rendezett!* maxima megsértését példázza az alábbi szöveg.

- (16) Anna elvágatott és felugrott a lovára.

A *Légy rendezett!* maximának a (17) szöveg természetesen eleget tesz:

(17) Anna felugrott a lovára és elvágatott.

A *Légy rendezett!* maxima egyik lehetséges értelmezése tehát a következő: 'Az eseményeket abban a sorrendben mondd el, amilyen sorrendben bekövetkeztek!'

Mindezek a példák azt mutatják, hogy a pragmatikai jelentés kikövetkeztetése valóban probléma-megoldáson alapul.

2.3. A konvencionális jelentés

Nézzük meg most kissé közelebről, hogy mi tartozik a konvencionális jelentéshez. Arról nem kell részletesebben szólnunk, hogy az igazságfeltételekkel leírható jelentés, amennyiben nem támaszkodik a beszédhelyzetre, a konvencionális jelentéshez tartozik. Emlékeztetünk rá, hogy a konvencionális jelentés definíciója viszont kizárja a beszédhelyzetre való hivatkozás lehetőségét: konvencionálisnak tekintettük azt a jelentést, amely a beszédhelyzet ismerete nélkül előrejelezhető. Ilyen nyilvánvalóan az igazságfeltételekkel jellemezhető jelentés abban az esetben, ha ehhez nincs szükség a beszédhelyzet ismeretére.

A konvencionális implikatívák, amelyekről az előző fejezetben már szó volt, minden kétséget kizáróan szintén a konvencionális jelentéshez tartoznak. Az *és* és a *de* összehasonlításából arra következtettünk, hogy az utóbbi kontrasztot implikál, ebben különbözik az *és*-től. Ez a kontraszt azonban nem fejezhető ki a szokásos értelemben vett implikációval, mivel tartalma nincs egyértelműen meghatározva. Az ilyen következményrelációt neveztük konvencionális implikatívának. A konvencionális implikatívákat nyelvi elemek idézik elő, és értelmezésük nem függ a beszédhelyzettől. Mármost ebből arra lehetne következtetni, hogy a *de* kötőszón kívül konvencionális implikatívát hordoz más mellérendelő kötőszó, mint például a *pedig*, *hanem*, *viszont*, *ellenben* is.

(18) Neki szőke, húgának ellenben barna a haja.

Ebben a mondatban azonban nincs szó konvencionális implikatíváról, az ellentétes értelmű kötőszót a két különböző szín miatt tesszük ki. A két színnév egy antonim halmaz két eleme. Valamely $A = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ akkor és csakis akkor alkot antonim halmazt, ha bármely $x_i, x_j \in A$ antonim párt képez, azaz x_i és x_j antonim viszonyban állnak egymással. Ha két szó antonim párt alkot, akkor a két szót tartalmazó mellérendelő mondat ellentétet kifejező kötőszót kíván. Vagy megfordítva is mondhatnánk: a *viszont*, *ellenben* kötőszó azt jelzi, hogy a két tagmondatban antonim párokról van szó.

2.6. A szemantikára épülő pragmatikai elemzés

A következőkben két példán mutatjuk be, hogy a szemantikát és a pragmatikát egymástól megkülönböztető és a szemantikára épülő elemzés a gyakorlatban hogyan fest.

2.6.1. A kérdő mondatok szemantikája és pragmatikája

A kérdő mondatokat a hagyományos leírás általában két nagy csoportra szokta osztani: eldöntendő és kiegészítendő kérdésekre. Formális kritériumok alapján azonban nem két, hanem négy különböző kérdéstípust kapunk.

- (38) a/ Találkoztál a barátnőddel?
 b/ Vonattal vagy autóval mész Bécsbe?
 c/ Hová utazol?
 d/ Miért költözöl vidékre?

A (38a) eldöntendő kérdés: a hallgatónak két lehetőség közül kell választania. A szemantikailag lehetséges feleletek a (39a,b) kijelentések egyikével ekvivalensek.

- (39) a/ Igen, találkoztam a barátnőmmel.
 b/ Nem, nem találkoztam a barátnőmmel.

Az, hogy két válasz ekvivalens, azt jelenti, hogy az egyik válaszból a másik a világismeret alapján rekonstruálható. A (39a) válasszal ekvivalens például az *Igen; Igen, találkoztam; Találkoztam; Természetesen; Együtt mentünk moziba*.

Egy adott kérdésre adható egymást kizáró válaszok összességét **válaszhalmaznak** nevezzük. A (38a) eldöntendő kérdés válaszhalmaza két-elemű: az egyik elem tagadása a másinak. Ábrázolása:

- (40) {p, ¬p}

A (38a) kérdés tehát így is megfogalmazható: 'p vagy ¬p igaz?'

A (38b) választó (diszjunktív) kérdés, az egyes lehetőségek nem feltétlenül zárják ki egymást, de ha ki is zárják, ezt nem logikailag, hanem mindennapi ismereteink alapján teszik. Más szóval, ismereteink alapján kizárt, hogy valaki egyidejűleg vonattal és autóval menjen Bécsbe. A választó kérdések azonban egynél több lehetőséget is megengedhetnek. Például

(41) Pétert, Jancsit, Bélát vagy Sanyit láttad?

Ebben az esetben a válasz lehet *Mindegyiket* is.

A választó kérdésre nem felelhetünk sem *igen*-nel, sem pedig *nem*-mel, ami világosan mutatja, hogy a választó kérdés nem vezethető vissza az eldöntendő kérdésre. A választó kérdés válaszalmaza két lehetőség esetén (42a), kettőnél több lehetőség esetén (42b).

(42) a/ $\{p, q\}$
 b/ $\{p_1, p_2, \dots, p_n\}$

(42a)-ban p és q között nem lehet logikai ellentmondás (tehát q nem lehet tagadása p -nek) és (42b)-ben sem szerepelhet olyan p_i , amely logikai ellentmondásban lenne p_j -vel, ahol $i \neq j$. Ezek szerint a (38b) jelentése így fogalmazható meg: 'p vagy q, vagy p és q igaz?'.
 A (38c) esetében a válaszalmaz kijelentései úgy jönnek létre, hogy a kérdésben szereplő változót kitöltjük. A (43a)-ban nem kijelentések, mint (42a,b) esetében, hanem változót tartalmazó kijelentéstartalmak szerepelnek; ezeket $p_i(x_i)$ -vel jelöljük. A (43b) halmaz a (43a) változójának kitöltésére szolgáló egyedekből áll, amelyeknek szemantikai-szintaktikai kategóriáját a kérdőszó határozza meg. A *ki* kérdőszó esetén ez a kategória {alany, ember}, a *mit* kérdőszó esetén {tárgy, dolog}, a *mivel* kérdőszó esetén {határozó, eszköz}. A kérdőszó kategóriáját (43b)-ben K_j -vel jelöltük. A (38c) válaszalmaza, (43c), tehát bonyolultabb szerkezetű.

(43) a/ $\{p_1(x_1), p_2(x_2), \dots, p_n(x_n)\}$
 b/ $\{a_1, a_2, \dots, a_m\}_{K_j}$
 c/ $\{p_1, p_2, \dots, p_n\}$

ahol (43c)-ben egy tetszőleges p_i kijelentés úgy jön létre, hogy a kérdőszó helyére behelyettesítjük a (43b) halmaz valamelyik elemét. A (38c) kérdés ezek alapján így fogalmazható meg: 'melyik p_i igaz?'. Mind a (43b), mind pedig a (43c) potenciálisan végtelen elemet tartalmaz. Mindennapi ismereteink és a beszédhelyzet azonban ezeket a halmazokat véges eleművé teszi. (Gondoljunk még az ilyen kérdésekre mint *Kivel találkoztál?*, *Ki lakik itt?*)

A kérdő mondatok közül kétségtelenül a (38d) a legbonyolultabb szerkezetű. Ezeknél a kérdéseknél ugyanis nem határozható meg grammatikailag a kérdőszó helyére behelyettesítendő elem. A (38d) kérdésre olyan választ várunk, ami okként, indoklasként értelmezhető. A magyarázat nem föltétlenül egyetlen kijelentés, hanem egy szövegszerűen összefüggő kijelentéshalmaz is lehet.

(44) $\{T_i\}_{OK}$

A csak szemantikailag (és nem grammatikailag) meghatározott válaszalmazzal rendelkező kérdő mondatokat szokás **nyitott kérdéseknek** nevezni. Nyitott kérdések a *miért?* kérdéseken kívül a *mi?*, *hogyan?* és a *milyen?* kérdések között is előfordulhatnak.

- (45) a/ Mit tudsz Annáról?
 b/ Hogyan oldottad meg ezt a feladatot?
 c/ Milyen benyomásokat szerezteél Svédországban?

A nyitott kérdések általános jellemzése nem könnyű feladat, nem meglepő tehát, hogy a kérdő mondatokkal foglalkozó logikai rendszerek sem boldogulnak velük.

A kérdő mondatok pragmatikájának megértéséhez első lépésként azokat a beszédhelyzeteket kell számba vennünk, amelyekben egy kérdő mondat elhangozhat. A beszélő kérdő mondatot fogalmazhat meg az alábbi esetekben:

(a) A beszélő nem tudja a választ, a hallgató viszont tudja a választ, és a beszélő feltételezi, hogy a hallgató tudja a választ.

(b) Sem a beszélő, sem pedig a hallgató nem tudja a választ, és a beszélő tudatában van ennek.

(c) A beszélő tudja a választ, a hallgató azonban nem, és a beszélő tudja, hogy a hallgató nem tudja a választ.

(d) A beszélő tudja a választ, nem tudja azonban azt, hogy a hallgató is tudja-e a választ.

(e) Mind a beszélő, mind pedig a hallgató tudja a választ, és a beszélő tudatában van ennek.

Az (a)–(e) által jellemzett beszédhelyzetektől függően általában más és más lesz a beszélő kommunikációs attitűdje.

Az (a) beszédhelyzetben a beszélő kommunikációs szándéka a 'kognitív deficit' kifejezése: „nem tudom, hogy...”, de ugyanakkor „szerétném megtudni, hogy...”. Mivel a beszélő feltételezi a hallgatóról, hogy választ kaphat tőle a kérdésére, ezért a kérdésben kifejeződő logikailag nyitott struktúra lezárását a beszélő a hallgatótól várja. Ezt a kérdésfajta **felvilágosítást kérő kérdésnek** ('information question') nevezzük. Általában csak ebben az esetben beszélhetünk valódi kérdésről.

A (b) beszédhelyzetben, vagyis amikor sem a beszélő, sem pedig a hallgató nem tudja a választ, és a beszélő is tudatában van ennek, a beszélő kérdésével egy problémát fogalmaz meg. Egy kérdés probléma marad, ha az adott beszédhelyzetben sem a beszélő, sem pedig a hallgató nem

tud a kérdésre válaszolni. A kérdés szemantikailag nyitott struktúrája nem válik zárttá. A beszélő kommunikatív szándéka a probléma közlése.

A (c) beszédhelyzetben a beszélő a kérdést didaktikai céllal teszi fel. A kérdésre adott válasz egyenértékű a kérdésben megfogalmazott probléma megoldásával, ezért ezeket a kérdéseket **feladatmegoldást elősegítő kérdéseknek** ('problem solving questions') szokták nevezni. De a **találós kérdés** is ebbe a csoportba tartozik.

A (d) beszédhelyzet bizonyos mértékig hasonlít a (c) beszédhelyzethez, annyi a különbség, hogy ebben az esetben a beszélő nem tudja, hogy a hallgató tudja-e a választ. Vizsgahelyzetben ez a **vizsgakérdés** tipikus esete.

A (e) beszédhelyzetben a válasz ismert mind a beszélő, mind pedig a hallgató számára, és mindketten tudják ezt egymásról. A kérdést éppen ezért nem is kell formálisan lezárni. Mivel az ilyen kérdéssel nem kérünk felvilágosítást, nem közlünk ismereteket, nem fogalmazunk meg problémát, nem ellenőrzünk ismereteket, funkcióját az érzelmi szférában kell keresnünk. Ide tartoznak az ún. **retorikai kérdések** (*Meddig fogsz még, Catilina, visszaélni türelmünkkel?*). De ide tartoznak a csodálkozást kifejező kérdések is: *Te még itt vagy?* Ide sorolhatók továbbá a nyomatékos állítást kifejező kérdések is: *Hát kocsma az én házam?*

Ugyanaz a kérdő mondat az (a)–(e) beszédhelyzeteknek megfelelően különböző pragmatikai jelentést hordozhat. Például

- (46) Milyen hosszú egy derékszögű háromszög átfogója, ha ismerjük a befogók hosszát?

Püthagorász számára a (46) probléma volt, az iskolában didaktikai vagy vizsgakérdés, egy tanuló szájából elhangozva lehet igazi kérdés, egy matematikai értekezésben cicerói kérdés.

Példánk azt bizonyítja, hogy a kérdő mondatok szemantikája a beszédhelyzettől független, pragmatikai jelentésük ezzel szemben csak a beszédhelyzet ismeretében érthető meg. A beszédhelyzethez tartozik az is, hogy a beszélő mit tud, és hogy milyen ismereteket tételez fel a hallgatóról. Ugyanaz a kérdő mondat megnyilatkozásként más-más pragmatikai értéket hordozhat.

A pragmatika feladata annak a meghatározása is, hogy milyen beszédhelyzetben lehet eldöntendő kérdésre egyszerű *igen*-nel vagy *nem*-mel válaszolni. Ebben gyakran a kérdések formája is segítségünkre lehet.

- (47) a/ **Autóval** mész Bécsbe?
b/ Igen.
c/ %Nem.
d/ Nem, vonattal.

- (48) a/ Történt valami?
 b/ %Igen.
 c/ Igen, fölrobbant a kávéfőző.
 d/ Nem.

A (47a) ún. fókuszkérdés, az *autóval* fókuszban áll. A (47b) válasz elfogadható, a (47c) nem az. '%'-kal jelöltük a pragmatikailag elfogadhatlan válaszokat (szemantikailag nincs velük semmi baj). A hallgató a (47a) kérdést – joggal – felvilágosítást kérő kérdésként értelmezi. Az igenlő válasz nyilvánvalóan kielégíti a beszélő tudásvágyát, a nemleges válasz viszont nem. Az udvariasság pragmatikai elve megköveteli, hogy a nemleges választ kiegészítsük és megszüntessük a beszélő 'kognitív deficitjét'. A (47d) válasz ezt teszi. A fókuszkérdések mind ugyanígy működnek.

- (49) a/ **Levelet** írtál?
 b/ Igen.
 c/ %Nem.
 d/ Nem. Jegyzeteket készítettem.

A (48a) kérdésben határozatlan névmás szerepel, amely változóként funkcionál. Amennyiben a beszélővel komolyan együttműködni kívánunk, ezt a változót kell válaszunkkal kitöltenünk. Az igenlő válasz ehhez nem elegendő, meg kell neveznünk azt az eseményt is, amelynek megtörténtét az igenlő válasszal már jeleztük. A határozatlan névmást tartalmazó kérdéseknél tehát a puszta igenlő válasz lesz az, amely pragmatikailag nem elfogadható. Íme még egy példa:

- (50) a/ Nem láttál senkit?
 b/ %De igen.
 c/ De igen, két gyanús alakot.
 d/ Nem.

Mindkét esetben, a fókuszkérdéseknél és a határozatlan névmást tartalmazó kérdéseknél, az eldöntendő kérdésekhez pragmatikailag egy kiegészítendő kérdés társul:

- (51) a/ Vonattal mész Bécsbe, ha nem, akkor mivel?
 b/ Történt valami, ha igen, akkor mi?

Könnyű azonban belátni, hogy ez a társulás kizárólag pragmatikai jellegű. A fókuszkérdéseknél például nem kell mást tennünk, mint egy olyan beszédhelyzetet elképzelni, ahol az egyszerű nemleges válasz pragmati-

kailag teljesen adekvát. Tegyük fel például, hogy a beszélő ki szeretné találni, hogy a hallgató mivel megy Bécsbe: *Hadd találjam ki, hogy mivel mész Bécsbe!* Ebben a kontextusban a (47c) válasz a 'kooperatív'.

2.6.2. A deontikus modalitás és a deontikus beszédaktusok

A deontikus logika a modális logika külön ágát alkotja, amelynek két alapoperátora a 'kötelező' (O = obligatio) és a 'megengedett' (P = permissio). A két operátor egymással definiálható:

$$(52) \quad \begin{array}{l} a/ \quad Op = \neg P \neg p \\ b/ \quad Pp = \neg O \neg p \end{array}$$

Vagyis szóban: az, hogy egy p tényállás létrehozása kötelező, azt jelenti, hogy nem megengedett, hogy a p tényállás ne jöjjön létre (ne álljon fenn). Vagy: az, hogy a p tényállás megengedett, azt jelenti, hogy nem kötelező, hogy a p tényállás ne álljon fenn. Abból viszont, hogy a p tényállás létrejött kötelező, még nem következik, hogy p fennáll (vagy hogy fenn fog állni). Más szóval, a deontikus logikában az (53) implikáció nem áll fenn:

$$(53) \quad Op \not\rightarrow p$$

A deontikus logika egyfajta cselekvéslogika, egy adott normából következő köteles, ill. a norma által megengedett tényállások logikája. Előírások, szabályok, törvények kötelezhetnek bennünket valamire, vagy megengedhetnek valamit. A következő mondatokban deontikus modalitást találunk:

$$(54) \quad \begin{array}{l} a/ \quad \text{Itt szabad parkolni.} \\ b/ \quad \text{Vezetés közben be kell csatolni a biztonsági övet.} \end{array}$$

Az (54a) mondatban a 'megengedett', az (54b) mondatban pedig a 'kötelező' deontikus operátort találjuk. A 'normát' ebben az esetben a KRESZ szabályai képviselik.

A deontikus logika egyik alapproblémája, hogy hogyan lehet a 'kötelező' és 'megengedett' operátorok közötti összefüggéseket a klasszikus modális logikából ismert 'szükségszerű' és 'lehetséges' közötti összefüggésekre visszavezetni. Erre lehetőséget ad a 'modális háttér' fogalmának bevezetése. A modális háttér tartalmazza azokat a szabályokat, normákat, elvárásokat, amelyek a 'kötelező' és a 'megengedett' értelmezéséhez szükségesek: valami a modális háttérre vonatkozóan kötelező, ill. megengedett. Ez azonban még nem elegendő: külön kell választanunk a szemantikát a pragmatikától. A 'kötelező' és 'megengedett', amennyiben megnyilatko-